

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ MAARİF NAZIRLARINDAN EMRULLAH EFENDİ VE ÖĞRETMEN YETİŞTİRME TARİHİMİZE KATKILARI

Emrullah Efendi, Minister Of Education in the Period of the Constituonal Monarchy II. and His Contributions to the Teacher Training History

Yrd.Doç.Dr. Hamza ALTIN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
e-posta: hamzaaltin@kilis.edu.tr

Özet: Emrullah Efendi, Lüleburgaz'da, 1858 yılında dünyaya geldi. Avrupa'ya giderek orada Hizmet adlı bir gazete kurdu ve II. Abdülhamid yönetimine karşı mücadele etti. Meşrutiyet ilan edildikten sonra, Mekteb-i Sultani müdürlüğünde bulundu, ardından da Meclis-i Maarif İlmî Daire başkanlığı yaptı. Darülfünun'da felsefe dersleri verdi.Emrullah Efendi, gerek yazdıkları ile gerekse maarif nazırlığı sırasında yaptığı çalışmalar ile öğretmen yetiştirme tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırı ve bir eğitim insanı olarak öğretmen yetiştirme ve öğretmenlik kurumu ile yaptığı yenilikler aynı zamanda II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim alanında yapılan ıslahatların en önemli ve en kapsamlılarını teşkil etmekteydi.

Anahtar Kelimeler: Emrullah Efendi, Osmanlı, II Meşrutiyet, Eğitim, Okul, Öğretmen, Tuba Ağacı Nazariyesi.

Abstract: Emrullah Efendi was born in 1858 in Luleburgaz. Then he went to Europa, there he founded a newspaper called Services and Abdulhamid the second fought against the government. After constitutional monarchy had been declared, he took a mission in Directory of School of Sultans (Mekteb-i Sultani) after then he became the minister department of science of education. (Meclis-i Maarif İlmî) in addition to this, he gave philosophy lectures in Darulfunun.Emrullah Efendi has an important place in the history of our training teachers both whith his articles which are written for minister and whith the studies done in Ministry of Education. As an Education

Minister and as a teacher trainer Emrullah Efendi made innovations and teacher training and teacher education institutions. Meanwhile these innovations and reforms which were made in the field of education were one of the most important and extensive in the period of the Constitutional Monarchy II.

Key Words: Emrullah Efendi, Ottoman, The Constitutional Monarchy II, Education, Schools, Teachers.

a. Hayatı

Emrullah Efendi, Lüleburgaz'da, 1858 yılında dünyaya geldi. Babası Ali Efendi isminde mesleği tüccar olan bir zat idi. Ailesi hakkında fazla malumat yoktur. Emrullah Efendi, memleketinde ibtidai ve rüştiyeyi okuduktan sonra "aliyulûlá" (pekiyi) derece ile Mekteb-i Mülkiye'den mezun olarak mülazemet rûsu ve ulûm-u siyasiye şahadetnamesi aldı. Söz konusu okulda okurken Fransızca öğrendi.¹

Emrullah Efendi mezun olduktan bir yıl sonra (1882) çok genç yaşta Yanya maarif müdürü oldu.² 1884'de Selanik maarif müdürü olarak görev aldı. Buradaki görevi sırasında "Mecelle-i Muallimin" adıyla öğretmenlere yönelik bir eğitim dergisi çıkardı.³ İzmir, Halep ve Aydın'da aynı sıfatla hizmet etti. Aydın'daki görevi sırasında II. Abdülhamit yönetimine ters düşüp, Avukat Güzel Hasan ve gazeteci Tevfik Nevzat ile birlikte Avrupa'ya kaçtı.⁴ Maarif müdürlüğünden aldığı 1000 Osmanlı Lirası ile kaçtığı iddia edilen Emrullah Efendi ve arkadaşı hakkında tutuklama emri çıkarıldı.⁵

Emrullah Efendi, Avrupa'da (Cenova) *Hizmet* adlı bir gazete kurarak,⁶ istibdat rejimi olarak gördüğü II. Abdülhamit yönetimine muhalefetini sürdürmüştür. Avrupa'da yedi yıl kaldıktan sonra, yol arkadaşı Tevfik Nevzat'ın⁷ affedilmeleri ümidiyle Padişah'a yazdığı;

"Emrullah'ı şu pür günahı
Affeyle cihanların penahı"

mısraları ile başlayan şiir üzerine II. Abdülhamid tarafından af edildi ve yurda döndü.⁸

¹ *Sabah* 13 Ağustos 1914, S. 8945, Muammer İpek, *Emrullah Efendi'nin Eğitim Anlayışı*, Ankara, 2001, (Basılmamış Doktora Tezi) s. 1; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, Ankara, 1996, s. 42; Hüseyin Okur, *Entelektüel Bir Eğitim Lideri Olarak Emrullah Efendi*, Eskişehir, 2001, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) s. 24, 26.

² Ziya Kazıcı, "Emrullah Efendi", *TDVİA*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 165.

³ Cavit Binbaşoğlu, *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*, İstanbul, 1995, s.111.

⁴ *BOA, Y.MTV*, Dosya No: 93, Gömlek No: 73; Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri*, İstanbul, 1965, s. 137.

⁵ *BOA, Y.A.HUS.*, Dosya No: 289, Gömlek No: 30.

⁶ *BOA, Y.MTV.*, Dosya No: 91, Gömlek: 21.

⁷ *BOA, HRSYS.*, Dosya No: 218, Gömlek No:107.

⁸ *BOA, Y.MTV.*, Dosya No: 93, Gömlek No: 71; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgede Emrullah Efendi'nin yurda dönüşü af edilerek değil de yakalanarak polis marifetiyle İstanbul'a getirildiği şeklinde anlatılmıştır. Bkz: *BOA, Y.A.HUS*, Dosya: 299, Gömlek: 23.

Memlekete döndükten sonra Maarif Meclisi üyeliği yaptı.⁹ Servet-i Fünun dergisinde ilmi makaleler yazdı. 1908'de Meşrutiyet ilan edildikten sonra, Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) müdürlüğünde bulundu,¹⁰ ardından da Meclis-i Maarif İlmi Daire başkanlığı yaptı.¹¹ Darülfünun'da felsefe dersleri verdi.

İttihad ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimlerinden olan Emrullah Efendi, 16 Aralık 1908'de Kırkkilise (Kırklareli) mebusu olarak meclise girdi.¹² 30 Kânunuevvel 1909'da Maarif nazırı oldu. Fakat iki ay sonra istifa etti. 2 Kânunuevvel 1911 yılında ikinci kez aynı makama geldi. Sait Halim Paşa Kabinesi'nin istifası üzerine aynı yıl Maarif Nazırlığından ayrıldı.¹³

Nazırlığı sırasında ilk ve yükseköğretim teşkilatlarında bir takım yenilikler yaptı. Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-u Muvakkatı'nı hazırladı. Emrullah Efendi kendi ismiyle birlikte anılan ve öldükten sonra da uzun süre tartışılan "Tuba Ağacı Nazariyesi"nin de fikir babasıydı.¹⁴

Emrullah Efendi, 1914 yılında ikamet ettiği Yeşilköy'deki evinde vefat etti.¹⁵

b. Eserleri

1. *Muhid'ül-Mararif*: 1902 yılında, tek başına, batı tarzı ansiklopedik bir eser meydana getirdi. Eser çok geniş olarak hazırlanmıştı ve ancak birinci cildin "a" harfinin ortalarına kadar yayımlanabildi.

2. *Yeni Muhid'ül-Mararif*: Emrullah Efendi, Maarif Nazırı olduktan sonra, söz konusu eseri tamamlamak için kendisinin başkanlık yaptığı 132 kişilik bir heyet oluşturdu ancak bu eser de önceki gibi bitirilemedi. Sadece birinci cildi neşir edildi.

3. *İzahname*: Eser, İttihad ve Terakki Partisi siyasi programı ile ilgilidir. Kitabın basılış tarihi 1330'dur. Kitap dört bölümdür. Eğitim ile ilgili görüşler üçüncü bölümünde 76-88 sayfaları arasında yer almaktadır.

4. *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti IV. Kongresi Nizamnamesi*: Emrullah Efendi, İttihat ve Terakki Fırkası'nın kuramcılarından biri idi. Nizamname'de Cemiyet ile ilgili çeşitli konulara yer verilmiştir.

⁹ BOA, İMF., Dosya No: 5, Gömlek No: 1316 S-4.

¹⁰ BOA, İMF., Dosya No: 14, Gömlek No: 1326 B-8.

¹¹ *Türk Ansiklopedisi*, "Emrullah Efendi", c. XV, Ankara, 1968, s. 183.

¹² Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi Hayatı Görüşleri ve Çalışmaları", AÜDTCFD., c. XXX, S.1-2, Ankara, s. 8; Muammer İpek, a.g.t., s. 2.

¹³ Muammer İpek, a.g.t., s. 2; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1998, s. 193; Yılmaz Öztuna, Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı ile ilgili olarak farklı tarihler zikretmektedir. Bkz: *Büyük Türkiye Tarihi*, c. X, İstanbul, 1978, s. 398.

¹⁴ H. Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, İstanbul, 2002, s. 162.

¹⁵ *Sabah*, "Emrullah Efendi'nin Vefatı" 13 Ağustos 1914, No: 8945, s. 3.

Emrullah Efendi, bu eserlerin yanı sıra birçok gazete ve mecmuada başta eğitim olmak üzere çeşitli konularda yazılar kaleme almıştır. Bunların başlıcaları şunlardır:

Yeni Muhitü'l- Maarif Gazetesi: Arz-ı Maksat, Mebahis-i Lügat, Mebahis-i Sarfiye, Patrikhanelerin müstedyatı, Tedrisat Meselesi ve Tanin Gazetesi, İdare-i vilayet.

Mecelle-i Muallimin: Muallimin Ehemmiyet, Şeref ve Meziyeti, Terbiye ve Talim.

Mirât-ı Maarif: "Usul-ü Terbiye ve Tedris."

Mülkiye: "Tedrisat-ı İbtidaiye"

Ümmet: "İlm-i Terbiye ve Tedris"

Servet-i Fünun: "Terbiye Hakkında"

Sırat-ı Müstakim: Emrullah Efendi'nin Darülfünun'da verdiği dersler bu yayın organında "Hakim-i Şehîr Emrullah Efendi'nin Dârülfünunu-i Osmanî'de Terbiye'ye Dair Verdikleri Konferanstan Zabıt olunan Beyanat" başlığı ile neşredilmiştir.¹⁶ Bunların başlıcaları şunlardır; "Terbiye ve Esasları", "Terbiyeye Dair", "İlm-i Terbiyeye Dair".¹⁷

c. Eğitim Anlayışı

Emrullah Efendi, eğitimin birçok kademesinde çalışmış ve bu alanda çeşitli yazılar kaleme almıştır. İttihat ve Terakki saflarında siyasete atılmasına rağmen onun eğitimci kişiliği her zaman ağır basmaktaydı. H. Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım* isimli eserinde Emrullah Efendi'den bahsederken "O, siyaset adamı olarak yaratılmamıştı. Onda bir vaiz, bir muallim ruhu vardı. Bilgiyi yaymak istiyordu" demektedir.¹⁸ Osman Nuri Ergin, onun için "Bilfiil maarifçidir" der. Bu tanım onu anlatan çok sayıda yazarca benimsenmiş ve kullanılmıştır.

Emrullah Efendi'ye göre eğitim, bir memleketin kalkınması için temel şartlardandı. O, bu konuda mecliste yaptığı bir konuşmada milletvekillerine şöyle seslenmekteydi:

"Rüfakay-ı kiram, bir memleketin terakkisi, bir milletin tealisi için o kadar zâhir bir hakikattir ki, maarifin lüzumunu inkâr edecek bu asırda hiç kimse yoktur. Bu o kadar zâhir bir hakikattir ki, bunun için maarifin lüzumu hakkında uzun uzadıya söz söylemeye mahal görülmez. Bunu herkes görür, idrak eder".¹⁹

¹⁶ Ziya Kazıcı, *a.g.m.*, s. 166; Mustafa Ergün, *a.g.m.*, s. 9; Muammer İpek, *a.g.t.*, s. 12-17; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 275.

¹⁷ Emrullah Efendi, "Terbiye ve Esasları" *Sıratı Müstakim*, No: 16, 1324 s. 248-250; "Terbiyeye Dair", *Sırat-ı Müstakim*, No: 17, 1324, s. 264-266; "İlm-i Terbiye-ye Dair", *Sırat-ı Müstakim*, No: 25, 1324, s. 390-391.

¹⁸ H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 159.

¹⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. II, 11 Şubat 1324, İnikad: 34, s. 23.

Emrullah Efendi, birçok çağdaşı gibi, eğitim konusunda Fransız etkisinde kalmıştır. Talim ve terbiye ile ilgili fikirlerini açıklarken Fransa örneğinden sıklıkla faydalanmıştır. “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programına Dair İzahname” de ; “Talim ve terbiye işini hükümet mi deruhte etmeli, cemaat-i mezhebiyemi ifa etmeli?” sorularından sonra şöyle demektedir:

“İnkılab-ı kebirî mütakiptir ki evvelâ Fransız Hükümeti terbiye ve tâlimi umumiyeyi hükümetin eline alması fikrini elzem etti ve tanzim eylemeğe başladı. Zamanımızda terbiye ve talimi-i umumi hususatına hükümetler iştirak ve müdahalesini fiilen ve nazariyen kabul etmemiş bir memleket yok gibidir.”²⁰

Fransız Büyük İhtilali’ni müteakip ilk toplanan milli meclislerin birinci mesailerinde maarif-i umumiye kanunları ve nizamları ile meşgul olmasına rağmen Osmanlı Meşrutiyetinin ilk zamanlarında hemen bu işle meşgul olunamadığından şikâyet eden Emrullah Efendi’nin örneği görüldüğü üzere yine Fransa’dır.²¹ Hilmi Ziya Ülken, Emrullah Efendi’nin, özellikle 19. yüzyıl Fransa’sında yaşayan filozof Victor Cousin’den etkilendiğini belirtmektedir.²²

Her alanda ilerlemenin temel sebebi olarak ilim ve marifeti gören Emrullah Efendi, bir milletin refah ve mutluluğunun ancak eğitim-öğretim ile tesis edilebileceği kanaatini taşımaktaydı. Her şeyin başı eğitimdi. O’na göre bir milletin ahlakı, eğitimdeki derecesiyle eşit seviyedeydi. Bu dünyanın her yerinde böyleydi.

“Mektepler mamur oldukça hapishaneler harap olur”²³ Bunun yolu ise eğitimi yaygınlaştırmaktır. Eğitimin istenilen ölçüde yaygınlaşması için yapılması gerekenlerin başında ilköğretimin zorunlu olması gelmektedir.²⁴ “Çocuklar zorla okula gönderilemez” fikrinin yanlışlığına dikkat çeken Emrullah Efendi; “Nasıl siz bir adamı hapishaneye gönderiyorsunuz, bunda hakkınız var da mektebe göndermeye hakkınız olamaz mı? Onu asacak bir kanun, kurtaracak bir kanun yapamıyorsunuz. Bir adamı ebediyen mahv ve tefzile hakkınız var da onu şeref ve namusu ile yaşatacak bir kanun yapmaya hakkınız mı yok.”²⁵

İnsanların, olgunluğa ulaşmak için eğitilmesi gerektiğini savunan Emrullah Efendi, bu süreçte yaratılış özelliklerine uyulması gerektiğini ileri

²⁰ Emrullah, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programına Dair İzahname*, Kostantiniye, 1330, s. 76; Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Ankara, 1997, s. 76.

²¹ Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi II*, s. 40.

²² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 194.

²³ Emrullah, *İzahname*, s. 81.

²⁴ *Meclis-i Mebusan Levâih-i Kanuniye*, *Tedrisat-ı İbtidaiye Esbab-ı Mucibe Mazbatası*, I-I, 1324-1325, s. 4.

²⁵ *Meclis-i Mebusan Layihay-ı Kanuniye*, *Tedrisat-ı İbtidaiye Esbab-ı Mucibe Mazbatası*, s. 7.

sürmektedir.²⁶ Emrullah Efendi'ye göre, Hakk'ı bilmek, iyilik yapmak, güzelliğe karşı kayıtsız kalamama gibi birtakım özellikler insanın yaratılışında vardır. Eğitim, bu özellikleri şahısta geliştirmeye yönelik önlemlerdir. Dolayısı ile vazgeçilmezdir.²⁷

Öğrencilerin daha iyi yetişmesi için felsefenin gerekliliğine inanan Emrullah Efendi, lise müfredatına ilk kez felsefe dersini bıraktırdı.²⁸ Yüksek öğretime de önem veren ve Darülfünunun ıslahı için çalışan Emrullah Efendi, bu konuda şunları dile getirmekteydi:

“Darülfünun dediğimiz yüksek müesseseler ilimlerin ve fenlerin hem neşrine hem terakkisine hizmet eder. Bu iki hizmet birbirinden ayrıdır. İlimleri ve fenleri neşretmek malum olduğu üzere halk arasına yaymak ve dağıtmak demektir. Bu cihetle darülfünunlar yüksek tedrisata mahsus mektepler vazifesini ifa eder.”²⁹

Osman Ergin, Emrullah Efendi'nin eğitimci kişiliğini şöyle özetlemekteydi:

“Türk maarif tarihinde bir Emrullah Efendi devri vardır. Orta tedrisata Avrupaî ve insani karakterini veren, modern bir darülfünun fikrini ortaya koyan, İttihad ve Terakki'de Türklük ve Türk kültürü şuurunu canlandıran odur.”³⁰

d. Öğretmen Yetiştirme Tarihimize Katkıları

Emrullah Efendi, gerek yazdıkları ile gerekse maarif nazırlığı sırasında yaptığı çalışmalar ile öğretmen yetiştirme tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Onun Maarif Nazırı ve bir eğitim insanı olarak öğretmen yetiştirme ve öğretmenlik kurumu ile yaptığı yenilikler aynı zamanda II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim alanında yapılan ıslahatların en önemli ve en kapsamlılarını teşkil etmekteydi.

Emrullah Efendi “Tuba Ağacı Nazariyesi”, “Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası” ve kendisinin hazırladığı, fakat nazırlıktan istifa ettikten sonra Şükrü Bey zamanında yasalaşan “Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati” (Geçici İlköğretim Kanunu) ile eğitim tarihimize damgasını vurmuştur.³¹ Bu çalışmalar ilköğretim için olmakla birlikte, aslında ilköğretim meselesini ve diğer maarif meselelerini ortadan kaldırmak, öğretmen meselesini çözmek ile mümkündü. Çünkü öğretmen istenilen niteliklere uygun olarak yetiştirilemeyince eğitim adına olumlu işler yapmaya imkân yoktur.³²

²⁶ Emrullah, “İlm-i Terbiye ve Tedris”, *Ümmet*, c. I, S. 6, 1326, s. 15.

²⁷ Cavit Binbaşıoğlu, *a.g.e.*, s. 111.

²⁸ *Türk Ansiklopedisi*, “Emrullah Efendi”, s. 183.

²⁹ Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. II, s. 66.

³⁰ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. III-IV, s. 1302.

³¹ Emrullah Efendi, “Tedrisat-ı İbtidaiye”, *Mülkiye*, No: 23, 1326, s. 49-55.

³² İsmail Hakkı Tonguç, *İlköğretim Kavramı*, c. I, İstanbul, 1946, s. 183.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde öğretmenliği kurumsallaştırmak isteyen iki önemli isim vardır; Bunlar, Emrullah Efendi ve Mustafa Satı Bey'dir.³³ Adı geçen isimler her kaynaktan öğretmen yetiştirilmesine karşıydılar. Ayrıca ek işi olan öğretmenlerin eğitim camiasından uzak tutulmasını istiyorlardı. Çünkü bu tip öğretmenler yetersiz kalıyor, eğitime zarar veriyorlardı. Emrullah Efendi, ilk Maarif Nazırlığı koltuğuna oturduğu zaman, eğitim-öğretimdeki problemlerden birinin memur öğretmenler olduğu kanaatine vardı. Bu tür öğretmenlere memurluk yahut öğretmenlik seçeneklerini sundu. Onların ekserisi memuriyeti tercih ettiler.³⁴

Bu alanda alınması gereken tedbirlerden birinin de ehil olmayan öğretmenlerin temizlenmesi olduğunu düşünen Emrullah Efendi bu meseleyi meclise getirerek, tartışılmasını sağladı. Söz konusu öğretmenler için “Mekteplerimizde bir takım muallimlerimiz vardır ki, yaşını doldurmadığı ve ehliyetli olmadığı halde vaktiyle tayin edilmiştir. Bugün böyle vaktiyle tayin edilmiş birçok muallimimiz vardır. Kendilerinden mektepler istifade etmiyor. Bunlar azledilecek. Bunların yerine bu sene Dârümuallimîn'den yetişmiş efendiler var. Onlara yer açmak için böyle nâhil muallimleri ve memurları çıkaracağız.”³⁵ Bu uygulamanın öğretmen açığını daha da artıracığını söyleyen, Rıza Paşa'ya verdiği cevaptan anladığımız göre temizlik işi tedricen yapılacaktı. Bu ıslahatlar yapılırken “nâhil” öğretmenlerin özlük hakları korunuyor, emekli olabilecekler emekli ediliyor, diğerlerinin de büsbütün mağdur olmaması için gerekli tedbirler alınıyordu.³⁶

Öğretmenin eğitimin en önemli faktörü olduğu gerçeğini kavrayan Emrullah Efendi, Maarif Nazırı olduğu gün öğretmenlere ve diğer eğitim çalışanlarına yönelik olarak yayınladığı bir genelgede şöyle demektedir:

“Eğitim ve öğretim çalışanları olarak memlekette çok ehemmiyetli bir görev ifa etmekteyiz. Aydın fikirli, temiz vicdanlı, kalbi inançla dolu çocukları yetiştirmek gibi bir önemli hizmetle mükellefsiniz. Mutlu geleceğimizin temini, meşrutiyetin sağlam temellere oturtulması, meşrutiyet yönetimine uygun terbiye verilmesi, çocukları eğitmeye görevli olanlar için en önemli vazifelerdendir.”³⁷

Emrullah Efendi, Tedrisat-ı İbtidaiye Esbab-ı Mucibe layihasında ilköğretimde görevli öğretmenler hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklamaktaydı:

“Evet, mekteb-i ibtidaiye muallimi mühim bir amili medenî ve siyâsîdir. Taze dimağı her sureti kabule müheyya olan çocuğu kendine yar, ailesine vefakâr, vatanına fedakâr, devlete, memleketin kavanine sadık,

³³ Hamza Altın, “Osmanlı Eğitimcisi Mustafa Satı Bey ve Öğretmen Yetiştirme Hakkındaki Görüşleri ve Faaliyetleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 509–510, Yıl: XLIII, (Eylül-Ekim 2005), s. 271–287.

³⁴ Mustafa Ergün, “Emrullah Efendi Hayatı Görüşleri ve Çalışmaları”, s. 28.

³⁵ *Meclis-i Ayan Zabta-ı Ceride*, c. I-II, 1326, İnikad: 94, s. 616.

³⁶ *Meclis-i Ayan Zabta-ı Ceride*, İnikad: 94, s. 617.

³⁷ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. III–IV, İstanbul, 1977, s. 1276.

insanlığa muhip, fazilete meftun, hukuka hürmetkâr, sayemükib, teşebbüsünde müctehit bir insan olmak üzere yetiştirmek, zihnini kalbini teşkil eylemek birinci derecede ibtidai muallimine düşen bir hizmet ve vazifedir.

Millet bu vazifeyi ifa eden muallimine karşı en ziyade medyundur. Ne çare ki hiçbir zaman deynini eda edemeyecektir ve edemez. Bu manayı belîğ bir surette ifa eder bir Maarif Nâzırı bakınız ne diyor: “İbtidaiye muallimleri insanlar için çalışır, mükâfatını Allah’tan bekler.”

Hakikat muallimlik sanatında bir nevi hasbiyyet vardır. Bahçelerde çiçek yetiştiren muhibban-ı tabiat gibi bunlarda küçük dimağların en hurde tarhlarında zer’ü hareset eyledikleri marifet ve fazilet tohumları ile insaniyeti yetiştirirler. İzzet-i âdemiyyenin, şevket-i vataniyenin asıllarını vazederler. Dünyaca en büyük mükâfatları da mahsullerinin iktıfat eylediğini görmek ve bir hissi makbulü gurur ile sevinmekten ibarettir.”³⁸

Emrullah Efendi, hazırladığı kanunlarla ve ortaya attığı fikirlerle eğitimin kalitesinin yükselmesi ve istenilen nitelikte öğretmen yetiştirilmesi için çok çaba sarf etmiştir. Para bulunsa bile ülkenin öğretmen problemini çözenin kolay olmadığını savunan Emrullah Efendi, Maarif Nazırı olduğunda bir gazeteye verdiği demeçte öğretmen sıkıntısının bulunduğunu, taşrada mevcut okullar için 70 bin öğretmene muhtaç olduğunu belirttikten sonra “Muallim niteliklerine haiz, 70 bin öğretmen değil, bu miktarın yüzde birini bulabileceğimizi kim iddia edebilir.”³⁹ diyerek durumdan dert yamaktaydı.

Emrullah Efendi, her işte olduğu gibi maarifte de elzemi lazıma tercih etmenin mecburi olduğunu belirterek, bu alanda ilerlemenin adım adım olması gerektiğini savunmakta ve mecliste milletvekillerine, özette; Öğretmenin öğretmen yetiştiren okullardan çıkması gerektiğini bu sebeple ilkokulların yaygınlaştırılması ve bütün ülkeye dağılmasının sağlanması için her şeyden önce bu öğretmen okullarına ihtiyaç duyulduğunu söyledikten sonra şöyle seslenmekteydi:

“Bizim amacımız her yerde muallimlik yapabilecek muallimler yetiştirmektir.”⁴⁰

Emrullah Efendi’nin öğretmenlik kurumu ve öğretmen yetiştirme ile ilgili yaptıkları işlerden biri Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası’dır. Bu layihanın 5. faslı öğretmenler ile ilgiliydi. Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası’nın yasallaşması için Emrullah Efendi çok uğraşmıştır. Karşılaştığı zorluğun nedeni, azınlıklardan kaynaklanıyordu. Çünkü yeni kanun azınlık okullarına denetimi öngörüyordu.⁴¹

³⁸ *Meclis-i Mebusan Levâiyih-i Kanuniye*, s. 15–16.

³⁹ “Maarif Nazırı Emrullah Efendi ile Mülakat, Marifimiz”, *Sabah*, 28 Şubat 1910, No: 7341, s. 1.

⁴⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. VI, İçtima Senesi: 2, 24 Mayıs 1326.

⁴¹ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrin’de Eğitim Hareketleri*, s. 196.

Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası'na göre ilköğretim öğretmenleri vilayetlerde maarif müdürü veya müfettişinin teklifi üzerine Maarif Nazırı namına vali tarafından tayin olunmakta, icap ettiği durumlarda da aynı yöntemle azil olunmaktaydı. Gayri Müslim okullarında din ve akaid ile ilgili derslere atanacak öğretmenlerin teklifi o din mensuplarının ruhani lideri tarafından teklif edilir, vali de atardı.⁴²

Emrullah Efendi, ilköğretimde görev yapan öğretmenleri üç statüde değerlendiriyordu; Muallim-i asli, muallim-i mülazım ve muallim muavini. Asil öğretmen olmak için Dârülmualimîn-i İbtidai'den mezun olmak ve aralıksız iki yıl muallim mülazımlığı yapmak gerekiyordu. Muallim mülazımı olmak için de yine Dârülmualimîn-i İbtidai'den mezun olmak veya öğretmenliğe yeterli olduğuna dair sınavı vererek ilgili makamlardan bir "izinname" alınmalıydı. Muallim muavini olmak için ise ehliyetname almak kâfiydi. Ehliyetname ve izinname imtihanları büyük maarif meclisinin uygun gördüğü durumlarda açılır ve Tedrisat-ı İbtidaiye Müfettişinin gerekçeli beyan ile gerçekleşen teklif üzerine vilayetlerde maarif müdürü veya müfettişi tarafından adı geçen belgeler geri alınabilir.⁴³

İzinname ve ehliyet name ile görev yapan muallim mülazımları ve muavinleri asil muallimlerin tabi olduğu "mücazat-ı inzibatiyeden" azil cezasından başkası da tatbik edilebilirdi. Bahsi edilen cezalar bu kanunlar çerçevesinde yerine getirilirdi.⁴⁴

Vilayetlerde bulunan Tedrisat-ı İbtidaiye Meclisleri, vilayetlerin Maarif Müdür veya müfettişliği kalemine müracaatla muallim adayı olarak isimlerini kaydettirmiş olan kimselerin bir defterini alarak bir okula asil öğretmen olmak veya mülazım ve muavin olmak isteyen kimselerden kabul edilenlerin listesini düzenler. Sene içinde ihtiyaç durumunda bu listelerden öğretmen ihtiyacı karşılanırdı.⁴⁵

Layihâ'nın kırk yedinci maddesinde öğretmen olmak isteyenlerin alması gereken belgelerin de açıklaması yapılmıştı. Söz konusu maddede bunlar şöyle sıralanmıştı:

Ehliyetname: Resim, gına (müzik), hat (güzel yazı), jimnastik, elişleri ve lisan gibi derslerden birini veya ikisini öğretmeye yeterliliğini gösterir belge.

İzinname: Muallim mülazımlığı etmek için Büyük Maarif Meclis'inde düzenlenen program gereğince imtihanların Darülmualim-i İbtidaiye öğretim kadrosu huzurunda icra edilerek verilen belgedir.

Şahadetname: Darülmualim-i İbtidaiye'de öğrenim gören, öğretmen adaylarına imtihanla ayrıca başka bir okulu bitirdiği halde Darülmualim-i

⁴² *Meclis-i Mebusan Levâiyih-i Kanuniye*, "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası", 1328, I-II, Madde: 42.

⁴³ *Madde: 43*

⁴⁴ *Madde: 44*

⁴⁵ *Madde: 45*

İbtidaiye derslerinin tamamından, bir program çerçevesinde, sınavla yeterlilik alan kimselere verilen bir vesikadır.

Adı geçen vesikaları öğretmen adaylarına vermek için düzenlenecek sınavlarda görev alacak sınav heyeti Büyük Maarif Meclisi'nce çıkartılan Maarif kararnamesi ile tayin edilirdi.

Layiha'nın yine kırk yedinci maddesinde yer alan ilginç bir uygulama söz konusudur; Öğretmen okullarında öğrencilerin yirmi yaşını geçirdikten sonra geçen süre onların muallim mülazımlığı müddetine sayılacaktır. Bu yaş kız öğrenciler için on sekiz olarak belirlenmiştir.

Derecesi ne olursa olsun bütün ilköğretim kurumlarında bir asil öğretmen bulunacaktı. İkidenden fazla sınıfa sahip olan okullarda asil öğretmen müdür veya müdire unvanı alacaktı.⁴⁶

Bay ve bayan öğretmenlerin yanına onlara yardımcı olmak ve onlar yanında mesleği öğrenmek amacı ile Vilayet Tedrisat-ı İbtidaiye Meclisi'nin uygun bulduğu sayıda mülazım öğretmen tayin olunacaktı. Bunların yaşlarının en az yirmi olması gerekiyordu.⁴⁷

Kademesi ne olursa olsun öğretmenlerin asli işlerinden başka bir işle uğraşmalarına karşı çıkan Emrullah Efendi, Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası'nda da bu konuya yer vermiştir. Eğitim çalışanları için "Ticaret ve sanayi ile iştigâl eylemek, Hükümet memuriyetinde bulunmak memnudur." Ancak taşrada bazı durumlarda İlköğretim muavinlerinin, geçici olarak imamet ve müezzinlik yapmalarına izin verilmiştir.⁴⁸

Emrullah Efendi, çağdaşları gibi (Satı Bey vb.) öğretmen okullarının yatılı olmasını gerektiğini düşünmekteydi. Bu sebeple çok büyük miktarlara (70 bin) ulaşan⁴⁹ öğretmen açığını kapatmak için her vilayet merkezinde açılması planlanan Dârülmualimîn-i İbtidailerin leyli olması kararlaştırıldı.⁵⁰ Adı geçen okullara alınacak öğrenci sayısı Vilayet Tedrisat-ı İbtidaiye Meclislerince belirlenecek ve Maarif Nezareti'nin kabulüne sunulacaktı.⁵¹

Maarif nazırı Emrullah Efendi'nin öğretmen sıkıntısını gidermek amacıyla uygulanmasını düşündüğü bir diğer yol ise; emekli olan öğretmenlerden gerektiğinde yararlanılması idi. Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası'nın altmış dördüncü maddesinde şöyle denmekteydi:

"Tekaitleri icra edilmiş olan ibtidaiye muallimleri Meclis-i Kebir-i Maarifte tezekkür olunmuş bir talimata tevfikan fahri muallim tayin edilebilirdir."

⁴⁶ Madde: 48.

⁴⁷ Madde: 49.

⁴⁸ Madde: 50.

⁴⁹ Maarif Nazırı Emrullah Efendi ile Mülakat, Maarifimiz', *Sabah*, 28 Şubat 1910, No: 7341, s. 1.

⁵⁰ Madde: 53.

⁵¹ Madde: 54.

Emrullah Efendi, eğitim ve öğretmen yetiştirme tarihimizde belki de en fazla “Tuba Ağacı Nazariyesi” meselesi ile anılmaktadır. Bu nedenle bu konuyu ele almakta fayda vardır.

Emrullah Efendi’ye göre ilköğretim ve orta öğretim meselesi her şeyden önce bir öğretmen meselesidir. Bu alanda yapılacak olan reformların başarılı olabilmesi ancak lüzumlu öğretmenlerin yetiştirilmesi ile mümkün olabilir.⁵² Dârümuallimîn ve Dârümuallimat’da ders verecek öğretmenleri yetiştirenler de Darülfünun’dan mezun olacaklarına göre işe tepeden başlamalıdır.⁵³ Elit bir kadro yetiştirilmeden eğitimin düzelmesi mümkün değildir.⁵⁴

Emrullah Efendi’nin nazariyesine Tuba Ağacı demesinin sebebi, bahsedilen bu öncelikten dolayı idi. Zira Tuba Ağacı Nazariyesi, ismini ıslahata tepeden başlamak istendiğinden dolayı, kökü yukarıda dalları aşağıda olduğuna inanılan cennetteki Tuba Ağacı’ndan almaktaydı. Gerçekte o, sadece yüksek öğretimi ele alarak diğerini ihmal etmek istemiyordu. Zaten öğretimin bütün kademeleriyle ilgili çalışmalar yaptı. Hatta ilköğretime daha fazla emek harcadı denilebilir.⁵⁵

Emrullah Efendi’ye göre eğitimi temelden, tepeye doğru ıslaha çalışmak felsefe olarak doğru olsa bile buna zaman yoktur. Çünkü ilköğretimde yapılan ıslahatın semeresini vermesi ve öğretmenlere yansması için en az 2–3 nesil beklemek icap etmektedir.⁵⁶

Aslında maarifin ıslahı için sadece zamana ihtiyaç yoktu; aynı zamanda paraya da gereksinim vardı. Maddi yetersizlikler içerisinde bir şeyler yapmaya çalışan Emrullah Efendi, Tuba Ağacı Nazariyesi ile hadisenin bu yönünü de düşünüyordu.⁵⁷ Anlaşılacağı üzere Tuba Ağacı Nazariyesi Emrullah Efendi’nin acilen eğitimin niteliğini artırma ve bunun için bir öğretmen yetiştirme tasavvuru olarak değerlendirilebilir.

Emrullah Efendi, nazariyesini savunurken başvurduğu en tesirli dayanak, daha önce belirttiğimiz gibi, ülkenin içinde bulunduğu öğretmen yokluğuydu. Elbette öğretmen sıkıntısı yalnızca Emrullah Efendi’nin dönemine ait bir durum değildi. Mesela, selefi Nail Bey de öğretmen eksikliği ile sıkıntıları dile getirmekteydi.⁵⁸

⁵² İsmail Hakkı Tonguç, *İlköğretim Kavramı*, c. I, 1946, İstanbul, s. 183.

⁵³ Reşat Özalp, Aydoğan Atatunal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, İstanbul, 1977, s. 20.

⁵⁴ Mustafa Ergün, “Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. VI, S. 17, (Mart 1990), s. 452.

⁵⁵ Rıza Kardaş, “Milli Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve “Tuba Ağacı Nazariyesi – IV”, *Türk Kültürü*, S. 191, Yıl, XVI, (Eylül 1978), s. 36.

⁵⁶ Cavit Binbaşoğlu, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, s. 112.

⁵⁷ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1970, s. 171.

⁵⁸ Osman Nuri Ergin, s. 1275, *Sabah Gazetesi*, 23 Kanun-ı Evvel 1325, (5 Kanun-ı Sani 1910).

Tuba Ağacı nazariyesi, gündeme getirildiğinde çok tartışıldığı gibi Emrullah Efendi'nin vefatından sonra yeniden gündeme gelmiş ve tartışılmıştır.

Emrullah Efendi'nin nezareti sırasında hakkında gensoru da (istikraz takriri) veren Hüseyin Cahit, adı geçen nazariyeyi eleştirirken şöyle demektedir; "Emrullah Efendi bu noktada tıpkı ayaklarının altındaki çukuru görmeyerek gözlerini uzak yıldızların esrarını keşfe daldırmış meşhur müneccim vaziyetinde kalmıştı."⁵⁹ Devrin ünlü eğitimcisi Mustafa Satı Bey, nazariyeyi eleştirenler arasındaydı. Feridun Vecdi, Ziya Gökalp gibi isimler ise Emrullah Efendi'yi destekleyen isimlerdi.⁶⁰

Tuba Ağacı Nazariyesi'ne "Kiraz Ağacı" benzetmesiyle karşılık veren Mustafa Satı Bey, aynı adı taşıyan makalesinde, çocukluğunda arkadaşları ile birlikte ebeveyni bulunmadığı bir zamanda, evin bahçesinde bulunan bir şeftali fidanını kirazlarla donattıklarını ve bu şekilde epey eğlendikten sonra, büyüklerin eve geldiklerindeki tepkilerini gözlemleyip, eğlencelerini sürdürmek için bir kenara saklandıklarından bahsetmektedir. "Bizde böyle çocukluklar yapan çocuklar çok mu? Bilmiyorum fakat görüyorum ki, böyle çocukluklar yapan büyükler pek çok" diyerek Emrullah Efendi'yi eleştiren Mustafa Satı Bey, bu olayı Tuba Ağacı nazariyesi ile şu şekilde ilişkilendirmekteydi:

"Fılvaki, çocuklara kelimeler öğretmekle hisler telkin ettiklerine sahip olan, her fazilet ve meziyetin ağaç üzerinde çıkar bir meyve olduğunu, onu yetiştirmek için, topraklarla, köklerle, dikenlerle kabuklarla uğraşmak lazım geldiğini anlamayan mürebbilerin hareketleri ile şeftali fidanı üzerine fidanlar asarak kendilerini ve başkalarını aldatmağa çalışan çocukların hareketleri arasında ne fark var."⁶¹

Hadiseye farklı bir pencereden bakan Nafi Atuf, Tuba Ağacı Nazariyesi'nden ötürü Emrullah Efendi'nin eleştirilmesini doğru bulmamakta, Trablusgarp işgalinin devam ettiği, Balkanlar'da Osmanlı aleyhine cephelerin oluşturulduğu bir dönemde, Emrullah Efendi'nin eğitimin islahı için yaptığı çalışmayı takdire şayan olarak değerlendirmektedir.⁶² Fuat Köprülü'ye göre Emrullah Efendi Tuba Ağacı Nazariyesinde eğitimin yukarıdan başlamasını savunarak bütün genel eğitim tarihinin en basit gerçeğini dile getirmiş oluyordu.⁶³

Emrullah Efendi'nin Tuba Nazariyesi ile ülkemizde eğitim alanında yapılan tartışmalara elitler (seçkinler) akımı da dâhil olmuştur.⁶⁴

⁵⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, s.162

⁶⁰ İlhan Tekeli, Selim İkin, *a.g.e.*, s. 84.

⁶¹ Satı, "Kiraz Ağacı" *Terbiye Mecmuası*, 1 Mayıs 1330, No: 4, s. 145, 146.

⁶² Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. II, s. 65.

⁶³ Rıza Kardeş, "Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve "Tuba Ağacı Nazariyesi-V", *Türk Kültürü*, S. 194, Yıl, XVII, (Eylül 1978), s. 122.

⁶⁴ Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi, Hayatı Görüşleri Çalışmaları", s. 7.

SONUÇ

Her şeyden önce bir entellektüel olan Emrullah Efendi, maarif nazırlığı yapmadan önce de eğitim alanında yazdıkları ile gündemdediydi. Fakat onu genelde eğitim, özelde öğretmen yetiştirme tarihimizde önemli bir figür olarak anmamızı sağlayan, bakan olduktan sonra ortaya koyduğu fikirler ve uygulamalardır.

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra, devletin karşı karşıya olduğu problemlerden biri de eğitim meselesiydi. Bu dönemde 1869 Maarif Nizamnamesi'nin getirdiği eğitim yapısı yürürlükte idi. Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırı olduktan sonra önünde iki seçenek bulunuyordu. Birincisi; mevcut yapıyı devam ettirmek, ikincisi ise top yekûn yeni bir düzenlemeye gitmekti. O, zor olanı seçti ve ikinciyi gerçekleştirmek için gayret etti.

Emrullah Efendi, nazırlık yaptığı dönemde öğretmen okullarının işlevinin artması ve öğretmen sıkıntısının giderilmesi için çaba sarf etti. Örneğin Dârümuallimât mezunlarının taşraya gitmemeleri hatta evlilik yolunu seçip hiç görev yapmamaları üzerine bunun önüne geçebilmek, öğretmen adaylarını ülkenin her yerine gönderebilmek için Dârümuallimâtın yatılı olması gerektiğini düşündü. Böylelikle İstanbul dışından getirilen kızlar yatılı olarak okuyacaklar, Dârümuallimâtı bitirdikten sonra memleketlerine öğretmen olarak gidecekler dolayısı ile İstanbullu kızların gitmek istemedikleri yerde istihdam edileceklerdi.

İttihad ve Terakki Partisi'nin Ziya Gökalp ile birlikte eğitim ve kültür politikasına yön veren isimlerinden olan Emrullah Efendi, bugün de zaman zaman gündeme gelen Tedrisat-ı İbtidâîye Kanun Muvakkati, Tuba Ağacı Nazariyesi gibi konuların fikir babasıydı.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV BELGELERİ

- BOA, YMTV*, Dosya No: 93, Gömlek No: 73.
- BOA, Y.A.HUS.*, Dosya No: 289, Gömlek No: 30.
- BOA, YMTV.*, Dosya No: 91, Gömlek: 21.
- BOA, HRSYS.*, Dosya No: 218, Gömlek No:107.
- BOA, Y.MTV.*, Dosya No: 93, Gömlek No: 71.
- BOA, Y.A.HUS.*, Dosya: 299, Gömlek: 23.
- BOA, İ.MF.*, Dosya No: 5, Gömlek No: 1316 S-4.
- BOA, İ.MF.*, Dosya No: 14, Gömlek No: 1326 B-8.

B- RESMİ YAYINLAR

- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. II, 11 Şubat 1324, İnikad: 34.
- Meclis-i Mebusan Levâ-yih-i Kanuniye*, Tedrisat-ı İbtidaiye Esbab-ı Mucibe Mazbatası, I-I, 1324-1325.
- Meclis-i Ayan Zabıt-ı Ceride*, c. I-II, 1326, İnikad: 94
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, c. VI, İçtima Senesi: 2, 24 Mayıs 1326.
- Meclis-i Mebusan Levâ-yih-i Kanuniye*, "Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası", 1328, I-II.

C-KİTAP VE MAKALELER

- ATAÜNAL, Aydoğan, ÖZALP, Reşat, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, İstanbul, 1977
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2001
- ALTIN, Hamza, "Osmanlı Eğitimcisi Mustafa Sâtu Bey ve Öğretmen Yetiştirme Hakkındaki Görüşleri ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, S. 509-510, Yıl: XLIII, Eylül-Ekim, 2005.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Hazırlayan: Ahmet Kuyas), İstanbul, 2002.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit, *Türkiye'de Eğitim Düşünceleri*, Ankara, 1982.
-, *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara, 2005.
-, *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*, İstanbul, 1995
- Emrullah, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programına Dair İzahname*, Kostantiniye, 1330.
-, "Terbiye ve Esasları" *Sırat-ı Müstakim*, No: 16, 1324.
-, "Terbiyeye Dair" *Sırat-ı Müstakim*, No: 17, 1324.
-, "İlm-i Terbiye-ye Dair", *Sırat-ı Müstakim*, No: 25, 1324.
-, "İlm-i Terbiye ve Tedris", *Ümmet*, c. I, S. 6, 1326.
-, "Tedrisat-ı İbtidaiye", *Mülkiye*, No: 23, 1326.
- ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. III-IV, İstanbul, 1977.
- ERGÜN, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, Ankara 1996.
-, "Emrullah Efendi Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *A.Ü.Dergisi*, 1979-1982 c. XXX, S. 1-2.
-, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. VI, S. 17, Mart 1990.
- HÜSEYİN, Cahit, *Tanıdıklarım*, İstanbul, 2002.
- İPEK, Muammer, *Emrullah Efendi'nin Eğitim Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara, 2001.
- KAFADAR, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Ankara, 1997.
- KARDAŞ, Rıza, "Milli Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve Tuba Ağacı Nazariyesi", *Türk Kültürü*, S.191, S.194, Eylül, 1978.

- KAZICI, Ziya, "Emrullah Efendi", *TDVİA*, c. XI, İstanbul, 1995.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1970.
- KURAN, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, İstanbul, 1965.
- NAFİ, Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme I*, İstanbul, 1930.
-, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme II*, İstanbul, 1932.
- OKUR, Hüseyin, *Entelektüel Bir Eğitim Lideri Olarak Emrullah Efendi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir, 2001.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. X, İstanbul, 1978.
- Sabah*, "Maarif Nazırı Emrullah Efendi ile Mülakat, Marifimiz", 28 Şubat 1910, No:7341.
- Sabah*, 13 Ağustos 1914, S. 8945.
- Sabah*, "Emrullah Efendi'nin Vefatı" 13 Ağustos 1914, No: 8945.
- Satı, "Kiraz Ağacı" *Terbiye Mecmuası*, 1 Mayıs 1330, No: 4.
- Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun Muvakkati*, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1329.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Öğretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1993.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, *İlköğretim Kavramı*, I. Cilt, İstanbul, 1946.
- Türk Ansiklopedisi*, Emrullah Efendi, c. XV, Ankara, 1968.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1998.